

ЉУДСКА ПРАВА ВЕЗАНА ЗА СЛОБОДУ ДУХА**

1. Слобода мисли и савести

1.1. *Слобода несјучаној духовној живоји.* Темелј целог система људских права је став да је човек аутономно рационално биће и да је стога способан и слободан да самостално мисли и да стиче и мења своја убеђења. Другим речима, и, сасвим једноставно, људско биће може да мисли шта хоће и не сме се кажњавати ни узнемиравати због садржине мисли, ма колико оне биле неприхватљиве, па и одвратне, за друштво и остале људе.

Рећи ће се да ово не треба нарочито наглашавати јер се ионако не може знати шта човек има у глави, бар док не буду пронађене справе које ће моћи да „читају мисли“. Међутим, једно од најстаријих и најсталнијих настојања тоталитарних и аутократских режима било је да сазнају садржину свести својих поданика да би се благовремено осигурали од оних који сумњају у идеолошке и филозофске основе њихове владавине или снују „антидржавне“ или „антинародне“ завере. У прошлости се нарочита ревност испољавала ради откривања и гоњења оних који су били верски непоуздани као тајни следбеници забрањених религија, „јеретичи“ или безбожници. Државне и црквене полиције свих времена, као нпр. света инквизиција католичке цркве, сматрале су својим најважнијим задатком да проналазе такве сумњивце и да их, ако треба мучењем, натерају да открију своје грешне и опасне мисли. И тоталитаризми двадесетог века нису у томе заостајали, мада су се усредсређивали на идеолошка и политичка мишљења. Њихо-

* Проф. др Војин Димитријевић (Ријека, 1932 – Београд, 2012).

** Рад је изворно објављен у Архиву за правне и друштвене науке, бр. 1-3/1996, књ. ЛП, стр. 161-179.

ву суштину је најбоље описао Џорџ Орвел (*George Orwell*) у својој класичној антиутопији „1984“ када је као највећи злочин поданика тоталитарног система означио „зломисао“, коју открива и сузбија „полиција мисли“, наравно, у саставу, „министарства истине“.

Ретки су људи који своје мисли могу да у потпуности задрже за себе: они их ипак саопштавају другима, бележе за себе или се понашају у складу с њима. Зато су у тоталитарним приликама општајали само они који су владали собом до парадоксалних граница, мислежи једно, а исповедајући друго – испољавајући вештину коју је пољски писац Чеслав Милош (*Czeslaw Milosz*), у својој класичној анализи стаљинистичког тоталитаризма „Заробљени ум“, назвао „кетман“, користећи израз настао у доба прогањања тајних неверника у муслиманским државама.

Иако се борба за слободу мисли у првом реду водила у религиозној сфери, погрешно је, како то многи чине, изједначавати је само с једним видом слободе вероисповести. Чл. 18, ст. 1. Пакта о грађанским и политичким правима (1966) и чл. 9, ст. 1. Европске конвенције о људским правима (1950) утврђују да „свако има право на слободу мисли, савести и вероисповести“. Ова је слобода широка и апсолутна, без обзира на садржину мисли, и не може се ни под којим условима ограничити. Ограничења која су могућа у вези са слободом мишљења и савести могу се наметати само када је реч о њиховом испољавању, дакле, не о мишљењу него и јавном поступању.

Владар Сиракузе, Дионисије Старији (V-IV век пре Христа) погубио је Марсијаса, свога некадашњег политичког мецену и верног дворанина, само зато што је овај сањао да га је убио. Како Плутарх приповеда, Дионисије га је „казнио зато што је такав сан могао да усни само ако се и дању носио истим мислима“. Применимо ли одредбе о слободи мисли на овај класичан пример, установићемо разлику између некажњивог Марсијасовог уверења, мисли коју можда ни сам себи не признаје, и евентуалне могућности да се он казни ако стварно припрема или покуша убиство владара.

Нико не сме да се примора да открије своје мисли и убеђења. То се не односи само на примену насиља, ионако искључену забрањеном мучења и сличног поступања, него и на свако друго довођење

у неповољан положај због неоткривања својих убеђења. Ово је такође у складу са заштитом личног живота (приватне сфере). Отуда је супротна слободи мисли и убеђења обавеза грађана, која постоји у многим земљама, да приликом давања личних података и попит-са и у друге сличне сврхе наведу своју вероисповест, чак и када се неприпадање ниједној вери (атеизам) сматра задовољавајућим одговором или када грађанин због свог одговора тренутно неће трпети никакве последице.

Наравно, свако има право да се добровољно верски идентификује, али је спорно уношење таквих података у званичне регистре. Чак и када приликом пописивања човек није обавезан да даје такве податке, али постоји рубрика у коју се они уносе, чињеница да је неко одбио да одговори, иако на то има формално право и не прете му никакве законске последице, може да га угрози. Нпр, у атмосфери када се сви утркују да буду религиозни или да припадају „исправној“ цркви, одбијање одговора је врло речито, јер ће се претпоставити да упитаник покушава да сакрије да није религиозан или да припада некој опасној или „јеретичкој“ вери. Многи сматрају да у грађанској држави, где су лична уверења приватна ствар, оваква питања уопште нису дозвољена у државним пописима. Ако су подаци потребни и у научне сврхе, треба зајемчити потпуну анонимност.

Апсолутна слобода духовног живота потврђује се и одредбама које се односе на слободу мишљења у смислу политичких и других схватања (*opinion*), иако је разлика између „мисли“ и „мишљења“ скоро не приметна, бар у нашем језику.

У овом склопу је врло важна слобода човека да мења своја убеђења. Када су у питању верска убеђења, напуштање вере (отпадништво) дуго се сматрало не само највећим духовним грехом, него и тешким кривичним делом. Данас је овај отпор највише наглашен у исламу, што објашњава одбијање неких муслиманских земаља да ратификују уговоре о људским правима који садрже ову слободу.

Саудијска Арабија је одбила да гласа за Универзалну декларацију о људским правима (1948) јер њен чл. 18. изричито укључује „слободу промене вероисповести или убеђења“. Да би се изишло у сусрет овим земљама, формулација чл. 18. Пакта о грађанским

правима је ублажена тако да се односи на „право да се остане при својој или да се усвоји вероисповест по свом избору“. И поред покушаја да се оваква одредба уже тумачи, она у ствари и даље значи слободу промене верских убеђења, што је потврдио Комитет за људска права у свом Општем коментару чл. 18. Пакта о грађанским правима (GAOR, 48 Sess., Suppl. 40, Annex VI).

1.2. *Слобода испољавања убеђења*. Слобода мисли, савести и вероисповести је непотпуна ако човек не може да поступа у складу са својим мислима и по налозима своје савести или вере. Према наведеним одредбама Пакта о грађанским правима и Европске конвенције, свако има право да своја убеђења испољава јавно или приватно, сам или у заједници са другима. Није, дакле, од важности колика је мера јавности која сазнаје за ово испољавање, нити се оно може свести само на појединачне поступке. Слобода испољавања убеђења има наглашену колективну димензију, која обухвата заједничке наступе истомишљеника.

С обзиром на историјску праксу, није чудно што међународни инструменти улазе у највише појединости када је у питању исповедање *вере*. Они као примере слободе испољавања убеђења наводе богослужење, верске обреде, верску праксу и верску наставу. Притом се не мисли само на верске церемоније, него и на с вером повезане обичаје, као што су нпр. правила у вези с исхраном, одевање, обележавање разних догађаја у животу, коришћење посебног језика, итд. У ту заштићену праксу спада и начин вођења верских послова, укључујући ту и избор свештеника и верских поглавара. Под научавањем вере подразумевају се образовање свештеника, настава за вернике-лаике и припремање и објављивање верских списа. Као што се види, у вези с религијом је колективни вид овога права врло важан и има елемент слободе удруживања. У многим верама је суштина обреда у присуству и учествовању већег броја људи.

1.3. *Верска настава (веронаука) у школама*. Према чл. 18, ст. 4. Пакта о грађанским правима уговорнице ће поштовати слободу родитеља и старатеља да својој деци осигурају верску и моралну наставу у складу са својим убеђењима. У чл. 2. Протокола бр. 1. уз Европску конвенцију, који се бави правом на образовање, на-

гласак је на целокупном систему образовања, а не само на верској настави: родитељи и старатељи имају право да оно буде у складу с њиховим верским и филозофским убеђењима.

Према Европском суду за људска права, ово је право угрожено и када је режим у школи такав да се противи филозофским уверењима родитеља, нпр. ако се ученици подвргавају телесним казнама. У једном случају, који се односи на школе у Шкотској, овај је суд нашао да сама телесна казна није таквог интензитета да би представљала мучење или понижавајуће поступање или кажњавање, али да родитељи који сматрају да је телесно кажњавање деце неприхваљиво имају право да се томе успротива (*Campbell* и *Cosans* против *Уједињеној Краљевствима* – 1982).

У многим земљама је настава религије (веронаука) традиционално обавезан предмет у државним основним и средњим школама. Изузетак од тога биле су државе које су, као нпр. Француска и САД одавно секуларизоване и где је држава строго одвојена од цркве. То дуго није наилазило на отпор у срединама где већина становника припада једној вероисповести или где је подељена на две сличне религије. У Немачкој су, на пример, ученици били обавезни да похађају верску наставу, али су могли да бирају између римокатоличког и протестантског (лутеранског) вероучитеља. Тешкоће су почеле да се појављују тамо где је порастао број родитеља – слободних мислилаца (атеиста), који су сматрали да се њихова деца не смеју излагати верској индоктринацији, и у земљама са више вероисповести, укључујући и мале цркве или секте, где се обавезна верска настава почела сматрати наметањем једне, макар и већинске религије.

Сада преовладава мишљење да веронаука треба да буде ствар цркве и добровољног пристанка родитеља и ученика. Слобода мисли и савести значи да оваква настава не сме да се спречава и спутава, али ни да се натура. У оним срединама где постоје изразите верске већине, веронаука се, према мишљењу Комитета за људска права, може предавати у државним школама, али да се за оне који је не желе морају предвидети „недискриминаторни изузеци или алтернативе“ (Општи коментар, пара. 6). То у пракси значи право родитеља или старатеља да траже да се за ученике обезбеди

паралелна настава њихове религије или да се ослободе похађања верске наставе.

С друге стране, пракса ригидно атеистичких система, нарочито у неким „социјалистичким“ државама (Албанија, СССР, па и СФР Југославија) показала је да без познавања верских учења и религиозног феномена општа култура носилаца школских диплома битно окрњена. Нпр. у хришћанском подручју они не могу да разумеју библијске алузије у књижевности и сликарству и немају предспрему за разумевање многих филозофских текстова. Да би се испунила ова празнина, у десекуларизованим школама се уводе предмети који на неутралан и објективан начин упознају ученике с општом историјом свих религија и верском етиком. Оваква настава, и када је обавезна, не сматра се угрожавањем слободе савести и вероисповести.

Један фински учитељ, истовремено и генерални секретар Савеза слободних мислилаца у Финској, обратио се Комитету за људска права са захтевом да огласи као повреду чл. 18, ст. 4. Пакта о грађанским правима обавезу ученика државних школа у Финској да ако не желе да похађају веронауку, слушају наставу из предмета „Историја религије и етике“. Жалилац је сматрао да се тиме крше права родитеља и старатеља који су атеисти и да, без обзира на то што је предмет замишљен као општи и неутралан, писци уџбеника и предавачи остају хришћани и тако намећу своја схватања. Финска се бранила тиме што је сврха наставе одгајање моралних и одговорних грађана и оспособљавање за боље разумевање финске и светске традиције. Комитет је нашао да се овом предмету нема шта замерити „ако се предаје неутрално и објективно“, али је наложио Финској да измени оне делове наставног програма који су „верски по природи“. (*Hartikainen* против *Финске*, 1981, *Selected Decisions*, I, стр. 74).

1.4. *Државна религија*. Није мали број држава у којима се уставом или неким сличним највишим актом једна вера проглашава за државну, званичну или на други начин привилеговану. Међу земљама у којима је становништво претежно муслиманско то је нарочито често па се види из самог званичног назива државе (Исламска република Иран, Исламска република Мауританија).

Већина ових земаља подвргавају све своје право исламском учењу (*шарији, шеријатском праву*), што их омета да штите нека људска права на чије су поштовање обавезане међународним уговорима, међу њима и само право на промену верских убеђења. И већина латиноамеричких земаља уставом се одређује као католичка, мада то сада има мање утицаја на практичан живот и примену права. У Европи је то махом остатак традиције, као нпр. у скандинавским земљама, где је национална лутеранска црква, или у Енглеској, где је државна црква англиканска. У овој групи европских монархија сада су тиме изгледа погођени сами владари. Према уставима Данске, Норвешке и Шведске, краљ и краљица морају бити припадници лутеранске цркве.

Талас промена у бившим социјалистичким земљама у Источној и Средњој Европи довео је и до захтева за успостављањем државне религије. Овакве одредба ипак нису ушле у нове уставе: само се у Уставу Бугарске налази компромисни члан којим се утврђује да је источноправославна вера „традиционална вера“ у тој земљи, што је констатација, али не и норма.

Строго говорећи, постојање државне вере противно је слободи савести и вероисповести и представља дискриминацију према припадницима других религија. Фаворизовање неке вере зато што јој припада већина становника исто је тако дискриминаторно и представља повреду права верских мањина. Међутим, међународна тела показују извесно разумевање за постојање државне или званичне религије као традиције коју је тешко напустити и као дела идентитета државе и народа. Према Општем коментару Комитета за људска права, оно је само по себи неутрална чињеница, под условом да „ни на који начин не утиче лоше на уживање неког другог права из Пакта о грађанским правима, укључујући ту и она из чланова 18 (слобода мисли и савести) и 27 (права припадника мањина), нити изазива дискриминацију према следбеницима других вера или према онима који нису верници“.

Ово је лакше рећи него извести, па међународни органи морају често да скрећу пажњу на поступке као што су привилегисање следбеника државне вере приликом избора на високе положаје, „верске квоте“ за пријем у државну службу, поистовећивање вер-

ске припадности с безбедносном поузданошћу, разрезивање пореза у корист државне цркве свим грађанима без обзира на припадност тој или некој другој цркви, материјална помоћ само званичној цркви уз искључење других верских заједница, прописивање тежких услова за деловање недржавних цркава (дозволе за градњу богомоља, итд).

1.5. *Званична идеологија*. Пренаглашено везивање слободе мисли и савести за религију одвраћа пажњу са чињенице да је у XX веку у многим земљама некадашњу улогу званичне вере играла државна идеологија. Ове идеологије нису се заснивале на вери у постојање божанског, трансценденталног бића, али су полазиле од тога да држе кључ објашњења прошлости, садашњости и будућности и да имају право да се наметну у име историје и прогреса. По томе што су почивале на некој врсти откровења, које се приписивало њиховим зачетницима, као и по својој обухватности и амбициозности, овакве се идеологије могу поредити с вером и зато се називају „секуларне религије“. Дошавши на власт, њихови заточници и тумачи почели су да прогањају оне који владајућу идеологију не прихватају или јој се противе као јеретике, а оне који су је напустили као апостате.

Ова је појава највише била изражена у „социјалистичким“ земљама, где је уставом, законима, одлукама највиших државних и партијских тела била као врховни скуп вредности, начела и правила кодификована нека верзија лењинистичког тумачења марксизма, чији је једини тумач била савремена црква, комунистичка партија. Дискриминација према онима који нису следбеници била је отворена и дозвољена, а у стаљинистичком облику таквих система они су се прогањали и физички уништавали.

Слично је било и у многим земљама Африке у оквиру афричког једнопартијског система, који је представљао неку врсту адаптације марксизмо-лењинизма на афричке услове. И у њему је постојао мудри и неприкосновени вођа (првосвештеник) али владајућа партија није била мање авангардна група (црква), већ је била и шири од државе. Наиме, у партију се улазило рођењем, а и уставом се прописивало да се највише одлуке доносе у партијским, а не у државним органима. Слабија интелектуална подграђеност

афричких идеологија учинила је да су оне више биле параван за личну власт него свеобухватни скуп вредности и правила, али се ипак одступање од њих кажњавало и имало за последицу дискриминацију према „неверницима“.

Међутим, устави многих других држава, па и демократских, имају понекад, нарочито у преамбулама, опширне програмске делове, који изражавају уверења својих твораца (чланова уставотворних скупштина) о томе које су вредности најважније и којим путевима држава треба да иде. Ако ови програми, макар се називали и државном идеологијом, остану само смернице за политику владе и мерила на основу којих ће се контролисати парламент, онда нема примедба са гледишта људских права, али се то никако не сме претворити у ограничавање права оних који се с тим програмима не слажу или на дискриминацију према њима (Општи коментар Комитета за људска права, пара. 10). С тим у вези је нарочито важно указати на политичка права, као што је оно о демократском учествовању у управљању земљом из чл. 25. Пакта о грађанским правима, која могу да резултирају у вољи бирача да измене уставни политички програм.

1.6. *Приговор савести*. Човек долази у сукоб са својом савешћу ако му право намеће обавезу да изврши нешто што се противи његовим убеђењима. Има ли он право да тада одбије да изврши такву обавезу?

Ово се питање најчешће поставља у вези с обавезним служењем у оружаним снагама државе чији је човек држављанин. Увек су постојали људи којима су верска и филозофска убеђења забрањивала да носе оружје или да удзимају живот било под којим условима. У многим земљама, па доскора и у Југославији, одбијање извршења војне обавезе, макар и из ових разлога, било је кривично дело. Издржана казна није обвезника ослобађала војне обавезе па су многи млади људи били поновно кажњавани и трошили најбоље године у узастопним боравцима у затвору.

После Другог светског рата у многим се земљама увидело да је приговор савести код извесног броја људи, који нису само верски мотивисани, толико јак да се не може искоренити репресијом. Решење се почело тражити у томе што се почело омогућавати

онима који се противе ношењу оружја да се, уместо службе под оружјем, својој домовини одуже на неки други начин. Испрва је то била војна служба без оружја, али се увидело да је боље младе људе упућивати на неке непривлачне, а корисне поислове, као што су они у вези с болестима и природним катастрофама. Међутим, све време је постојао страх да ће се тако лажним тврдњама избегавати војна обавеза, па се на разне начине испитивала искреност верских и других убеђења. Ово није било нимало лако јер човек увек има право да промени своја убеђења па ниједна промена стога не сме да се тумачи као симулација. Решење је нађено у томе да служба у случају приговора савести траје дуже (најчешће два пута) од службе под оружјем и тако изгуби привлачност за оне који само желе да избегну војну обавезу. Судови неких земаља нпр. Уставни суд Италије, стали су међутим на становиште да је дуже трајање цивилне службе дискриминаторно.

У међународним инструментима се право на приговор савести не помиње (што је разумљиво с обзиром на време када су настали), али Пакт о грађанским правима показује да га је свестан, јер у чл. 8. утврђује да цивилна служба уместо војног рока не може да се сматра принудним радом. Тумачећи чл. 18. Пакта о грађанским правима Комитет за људска права отишао је даље и утврдио да се приговор савести може извести из чл. 18. Пакта о грађанским правима.

Приликом одлучивања о приговору савести не смеју се правити разлике између људи различитих уверења. На пример, у пракси се често верска уверења поштоју више од других па се одбијају кандидати који тврде да неће да носе оружје јер се из секуларних разлога противе рату уопште или конкретном рату. Неке државе фаворизују само неке верске секте, као што су нпр. Јеховини сведоци, јер су њихови следбеници показали велику упорност и спремност за одрицања и у другим областима. Лице које је искористило приговор савести не сме касније да буде дискриминисано у односу на оне који су служили војску и не сме му се пребацивати недостатак патриотизма.

Приговор савести може се истаћи и у односу на неке професионалне обавезе. Неки лекари, на пример, одбијају да изврше

побачај јер се то противи њиховом схватању права на живот. Најновији закони о прекиду трудноће имају у виду овакве ситуације и под извесним условима дозвољавају медицинском особљу да одбије учешће у таквим захватима.

2. Слобода изражавања

2.1. *Слобода мишљења*. За разлику од слободе мисли, која је више везана за духовну, верску и филозофску сферу, постоји и слобода мишљења (*opinion*), која се по правилу више односи на ствари друштва и политике. Свако има право да образује, мења и прилагођава своје мишљење о томе шта је за државу и друштво највредније и најкорисније. Мишљење је, као и мисао, апсолутно заштићено и, како то каже чл. 19, ст. 1. Пакта о грађанским правима, „нико се не може узнемиравати због свога мишљења“. Као и мисао, мишљење је унутрашњи процес, али се, наравно, испољава у понашању и делима. То није спречавало тоталитарне системе да сурово гоне људе зато што друкчије политички мисле.

Питање је, наравно, колико човек може слободно да мисли ако нема приступа потребним обавештењима, подацима и идејама, и ако је изложен упорној и агресивној пропаганди. Право се, нажалост, не може упустати у аутентичност мишљења већ само у његову физичку неометаност. Зато се нападом на саму (унутрашњу) слободу мишљења могу сматрати агресивни захвати као што је деловање психофармацима или „прање мозга“, али не и много проширенија систематска индоктринација путем школовања и пропаганде, које за последицу имају грађанина који само привидно „мисли својом главом“.

2.2. *Слобода изражавања мишљења и идеја – слобода информисања*. Слобода мишљења и с њом повезана слобода изражавања мишљења, које се најчешће скупно означавају као слобода изражавања, представљају врло важно људско право, које је копча између грађанских и политичких права. У слободи изражавања се истовремено отелотворавају човекова слобода од државе и његово право да утиче на државу у којој живи. Без могућности и слободе

да се изрази мишљење и објаве и сазнају сва обавештења нема демократије.

Свако има право да буде обавештен о ономе што га интересује, да тражи и прима обавештења, мишљења и идеје. Ово право није омеђено границама. Нико се не сме запречити пут извора информација и идеја, било откуда оне потицале. У новије време се ово пасивно право активизира тако што се доносе закони о праву на информисање, којима се државни органи обавезују да сваком грађанину ставе на располагање све податке које имају о њему или о стварима које он има право да зна. Ограничења у том погледу могу бити само она која су законом прописана и у складу с међународним обавезама. Државна тајна тако губи од своје исконске светости и грађанин, који плаћањем пореза издржава државни апарат, има могућност да буде упућен у његов рад и так спречава незаконитост и злоупотребе. Не треба нарочито помињати да је бирократски отпор остваривању овога права свуда веома јак.

Свако може слободно да саопштава обавештења и своја или туђа мишљења и идеје сваке врсте. Суштина слободе изражавања је у јавности, у томе да се оно што се зна и мисли може саопштити другима.

Обавештења, мишљења и идеје могу се примати и саопштавати на све замисливе начине. При томе се не мисли само на технички пренос таквих садржаја, који сеже од усменог излагања ужем или ширем скупу, умножавања приватних списа, слика, штампе, радије, телевизије до најсавременијих облика електронског комуницирања, него и на форму у којој се ови садржаји саопштавају, која може бити најпростија и најдиректнија или добити облик уметничког дела.

Слобода изражавања не познаје границе између држава. Ово се наглашава зато што су у многим државама још увек на снази прописи којима се регулише увоз страних књига и стране штампе. Теже је спречавати праћење страних радијских и телевизијских станица, али и то понегде власти на различите начине онемогућавају и чине опасним тиме што ометају сигнале таквих станица, утврђују правде у којима антене смеју бити уперене и подстичу потказиваче да пријављују „лоше патриоте“ који слушају стране радио станице.

У нацистичкој Немачкој и „Независној Држави Хрватској“, створеној под њеним покровитељством, слушање страних радиостаница било је тешко кривично дело.¹

Слободу изражавања морају да поштују сви, а не само државни органи. У том погледу је занимљив напредак који је забележен од усвајања Европске конвенције, чији чл. 10, ст. 1. говори о томе да се та слобода врши „без мешања јавне власти“, до прихватања Пакта о грађанским правима, чији је чл. 19. тако формулисан да осигурава и хоризонтално простирање ове слободе. Притом су творци Пакта о грађанским правима имали у виду да финансијски интереси и медијски монополи могу ову слободу да угрозе исто толико колико и држава.

2.3. Средства за масовно комуницирање (медији) и дрући по средници у коришћењу слободе изражавања: услови за њихов рад. Због своје везаности за демократију и јавно мњење слобода изражавања је увек била на удару оних који заступају, или мисле да заступају, државне, националне, привредне и финансијске интересе. У њеном спутавању они су показали велику домишљатост, чије се последице некада тешко могу јасно правно квалификовати.

Пре свега, сваки човек, па и онај који нема потребу да стално саопштава своја мишљења и информације, може се грубо спречавати да то уопште чини тиме што се кажњава због „деликта мишљења“, као што су „непријатељска пропаганда“, „узнемиравање јавности“, итд, при чему се под јавношћу подразумева и најмањи број прималаца порука (такав је нпр. био фамозни чл. 133. Кривичног закона СФРЈ).

Тоталитарни системи су успевали на разне начине да спрече и најрудиментарније облике комуникације између људи ухођењем, цензуром писама, запленом личних списа, итд. Док се то углавном радило по административним налозима политичке полиције, неке такве државе нису се устручавале да доносе и законе који су отворено санкционисали овакву праксу. Најдаље је вероватно отишла Румунија под председником Чаушескуом (*Ceauscescu*): закон

¹ Ревносни немачки судови су одговарајућу законску одредбу протумачили као да је дло извршено без обзира на садржину емисије. Осуђивани су људи који су само слушали музику.

је тамо забрањивао приватно поседовање било каквог средства за умножавање текстова, писаће машине морале су се регистровати код полиције и смеле су се поправљати само у полицијским радионицама, итд.

Главни је циљ репресивних настојања да се подручје слободе изражавања сузи тиме што ће домаћај пренетих порука бити што мањи и свести се на приватне контакте аутора мишљења или информације. Чак и када се напусти гоњење појединца због тога што је уопште нешто изговорио или написао, које је карактеристично за тоталитарне системе, његов глас се може сасвим утишати тиме што му се не омогућава доступ *средствима јавној ошшћења (медијима)*, која су у развијеном и сложенем друштву једини начин да се мишљења, идеје и информације озбиљно чују. Слобода изражавања не може се свести на чисто индивидуално право да се нешто сазна или саопшти. Оно има своју колективну димензију, која претпоставља постојање стабилних установа и организација чијим посредством се могу примати и одашиљати поруке од јавности и ка јавности. Без њих би човек који има изоловану и атомизирану слободу изражавања изгледао као неко ко би имао транзисторски радиоапарат у Средњем веку: не би имао струје да га укључи, и кад би га укључио не би било станице која емитује програм.

Док се у Пакту о грађанским правима и Европској конвенцији нормални услови за рад медија подразумевају, Америчка конвенција о људским правима је опрезнија и изричито забрањује посредно ограничавање слободе изражавања:

„Право на изражавање не може се ограничити посредним поступцима и средствима, као што су злоупотреба владине или приватне контроле над снабдевањем новинским папиром, радијским фреквенцијама или направама са опремом који се користе за ширење информација, или било који поступак који има за циљ да спречи саопштавање и кружење идеја и мишљења (чл. 13, ст. 3)“.

Средство масовног комуницирања као начин обраћања најширој јавности, пре свега, треба да поистоји. Издавање листа и одржавање радијске или телевизијске станице изискује извесну финансијску снагу њених власника. У сиромашнијим земљама, као

нпр. у многим афричким земљама у развоју, таквога капитала често нема, или су изгледи за зараду сувише мали, па се као једини власници појављују или сама држава или богате политичке странке, које, наравно, немају интереса да објаве информације или мишљења која им не иду у прилог. У најразвијенијим земљама, опет, мали, независни медији не могу да издрже конкуренцију великих информативних кућа, које их купују, преправљају по свом укусу или, најпросто, гасе.

За разлику од ранијих врмеена, већина градова у САД сада имају само један дневни лист и он припада неком од великих информативних ланаца. Исто важи и за телевизијске станице. Ретке су земље које, као нпр. Норвешка, дотирају мале и провинцијске листове да би задржале цео спектар јавног мишљења.

Чак и када су медији потпуно у приватном власништву, држави стоје на располагању начини да их спречи да потпуно слободно делују.

Најгрубљи од њих је *цензура*. Ако се она уведе, државни орган (*цензор*) има право да забрани објављивање садржине која му није по вољи. Када се говори о цензури, обично се мисли на претходну или превентивну цензуру, где се ништа не може објавити без одобрења, али је и накнадно забрањивање распарчавања већ објављене садржине такође облик цензуре. Владајуће мишљење је данас да је претходна цензура забрањена, сем у изузетним условима као што је ратно стање. Америчка конвенција иде и даље и прописује да се и дозвољена ограничења не смеју спроводити претходном цензуром него само накнадним утврђивањем одговорности (чл. 13, ст. 2). И накнадна цензура може тешко да погоди штампу јер се већ објављена издања морају повући из продаје и уништити. Одлуке о забрани обично доносе судови. Лако је замислити да су економске последице забрана, нарочито узастопних, погубне по власнике. Уз то, узастопна забрана неколико издања може да доведе до потпуне забране издавања листа или часописа уопште или до укидања радио-телевизијске станице. И без тога, сталним забрањивањем медиј се финансијски руинира.

Поред тога, рад медија често зависи од дозволе државних органа. Све европске државе су дуго истрајавале на државном моно-

полу над новијим достигнућима технике преношења информација и идеја па им је чак и Европска конвенција допуштала да „радиостанице, телевизијске станице и биоскопска предузећа подвргну режиму дозволе рада“ (Чл. 10, ст. 1).

У међувремену у већини чланица Савета Европе отворене су многе приватне станице па се ова одредба такорећи не примењује. У једној врло занимљивој скорашњој пресуди Европски суд је могућност државе да одбије дозволу за рад подвргао мерилима која важе за сва допуштена ограничења слободе изражавања, а нарочито томе да су „потребна у демократском друштву“ и нашао да је Аустрија, једина преостала чланица Савета која познаје државни монопол радио-телевизије, прекршила чл. 10. Конвенције одбијајући дозволе за рад четири радиостанице и једну телевизијску станицу у Коруској (*Informationsverein Lentia и гр. против Аустрије* – 1993).

Нешто посредније, држава може да утиче на медије тиме што контролише материјалне предуслове за њихов рад. Нарочито су тиме погођени електронски медији, јер број радиофреквенција на којима се може емитовати није неограничен и држава их може додељивати поћудним и одбијати непоћудним медијима а да се при томе позива на објективне разлоге. Сличан се утицај врши на штампу путем расподеле папира. Најновији облик посредног утицаја на слободу изражавања, чест у бившим „социјалистичким“ земљама, постиже се путем опорезивања: државни органи добијају право да категоризују штампу на основу инхерентне културне вредности без обавезе да дају озбиљна образложења. Тако добијају прилику да листове који им политички не одговарају проглашавају за вулгарна штива која повлађивањем примитивном укусу хоће да власницима донесу добит („шунд“) и да их оштрије опорезују. У ствари, допунским наметима жели се постићи да се лист или часопис утасе из економских разлога.

2.4. *Академске слободе.* Средства за масовно комуницирање (медији) првенствено су преносиоци обавештења. У области ширења идеја претежну улогу имају институције које осигуравају слободу научног рада, као што су универзитети и институти, и средства путем којих се саопштавају резултати научних истражи-

вања и промишљања. Њихово издржавање је скупо и најчешће пада на терет државе, јер или не могу или не смеју да од публице наплаћују трошкове својих услуга. Усредсређеност на ограничавање слободе изражавања у средствима за масовно комуницирање бацила је у засенак тешкоће које постоје у овој области и морају да се решавају на посебан начин. Околност да је већина високих школа државна или се издржава средствима из буџета по правилу се ублажава аутономијом универзитета, што значи да њихово особље мора да има потребну слободу у одређивању наставних планова и програма, одређивању приоритета у истраживању, избору наставника и сарадника, који опет имају право на избор тема којима се баве и да радови који отуда проистичу буду само подвргнути суду научне критике. То исто важи и за часописе и сличне начине саопштавања резултата научних истраживања.

2.5. Људи који имају посебну улогу у стварању и преношењу информација и мишљења. Поред тога што разна институционална средства за преношење идеја и информација морају несметано да функционишу, лица која их чине и раде у њима имају посебну улогу и зато могу бити изложена посебним притисцима. Док сваки човек има право да користи своју слободу изражавања, многи људи ретко осећају потребу да се обрате широј јавности. С друге стране, постоје они којима је позив да јој саопштавају обавештења или мишљења или да преносе информације и идеје других. Најчешће су то новинари, у најужем смислу речи, али ту спадају и јавни радници других врста, међу којима су уметници и научници.

Поред тога што су као и сви други, али чешће од њих, изложени непосредним репресивним мерама због објављивања информација или изношења ставова које власт не одобрава, ови људи су предмет посредних притисака који имају исту сврху. Ови притисци потичу од њихових послодаваца и нарочито су опасни ако је послодавац држава. Не поштују ли „уређивачку политику“, коју диктира власник и која се своди на избор информација или писање коментара који су у складу с извесном политичком линијом, уз остављање и пренебрегавање друкчијих, који је доводе у питање, запослени се излажу умањењу прихода, успореном напредовању и – отпуштању. Када је реч о извесној мери плурализма, онда се

они могу надати запошљењу код другог власника, али ако је власник држава или монополистичка корпорација, другог послодавца – нема. Да би опстали они и њихове породице, новинари и уредници се прилагођавају писаним и неписаним инструкцијама државе, владајуће странке и приватних власника и сами себе контролишу тако да цензура и забране нису више ни потребни. Ово самоограничавање, познато и као *аутоцензура*, опасно нагриза слободу изражавања и тешко му је законским средствима стати на пут.

У сличном се положају налазе и научни радници, који по правилу не могу своје интелектуалне производе да непосредно износе на тржиште већ зависе од онога који инвестира у њихова истраживања и осигурава им егзистенцију, а то је у већини земаља опет по правилу држава. Ако објављују налазе супротне владајућој идеологији и политици, и научници су у опасности да им се смање приходи, да не напредују и да остану без посла и средстава за истраживања. Ово нарочито погађа истраживаче у друштвеним наукама, јер су те дисциплине у тешкој вези с политиком, али не треба заборавити да су се у ауторитарним и тоталитарним системима прописивале и обавезне истине у области природних наука. Некада се није смело рећи да је земља округла и да се окреће око своје осе, у двадесетом веку се у СССР није могла заступати Ајнштајнова теорија релативитета или сумњати у Мичуринове и Лисенкове дилетантске биолошке теорије, а у неким државама САД су хришћански фундаменталисти у школским одборима уклањали наставнике који заступају Дарвинову теорију еволуције уместо библијске теорије о стварању света.

Слично је и с уметницима: тоталитарне државе узимају себи за право да проглашавају шта је лепо и шта ружно, шта „напредно“, а шта „назадно“, шта добро а шта лоше за народ. Ако нема слободних и богатих мецена и купаца који су независни од државе, опстанак уметничких стваралаца је у питању, јер неће наћи ни посла, ни издавача, као што се то десило с представницима „изрођене уметности“ (*Entartete Kunst*) у Немачкој и раним „декадентима“ у СССР и другим „социјалистичким“ земљама.

2.6. *Пошреба равноијеже између слободе изражавања и других права и слобода – специфична ограничења слободе изражавања.*

Слобода изражавања не може бити неограничена: за разлику од слободе мишљења која је апсолутна и значи да свако може да ми-сли шта хоће, изражавање мишљења и ширење обавештења могу, поред многих добрих, имати и лоше последице по друге људе и друштво. Чл. 19, ст. 3. Пакта о грађанским правима и чл. 10, ст. 2. Европске конвенције зато истичу да разни видови слободе изражавања повлаче посебне „дужности и одговорности“.

Ово значи да слобода изражавања трпи или може да трпи и ограничења која нису предвиђена за остала права и слободе.

Слобода изражавања је инхерентно, сама по себи, ограничена дужношћу државе да сузбија пропаганду рата и изазивање националне, расне или верске мржње. Обо ограничење улази у дефиницију слободе изражавања: она једноставно не обухвата право залагања за рат и мржњу.

Поред тога, свака држава може, али не мора, на начин који је прописан и за остала права ограничавати слободу изражавања. Специфичне за слободу изражавања јесу могућности да се она ограничи ради заштите угледа других људи (чл. 19, ст. 3. Пакта о грађанским правима, чл. 10, ст. 2. Европске конвенције) или ради спречавања откривања обавештења примљених у поверењу или ради очувања ауторитета и непристрасности судова (чл. 10, ст. 2. Европске конвенције). Европска конвенција уз то тражи да ова ограничења буду „неопходна у демократском друштву“.

Ограничења ради очувања угледа других постоје у свим државама и своде се на могућност кривичног гоњења за клевету и увреду. Клевета је изношење неистинитих тврдњи о другоме док увреда није условљена неистинитошћу тврдњи већ тиме што оне наносе или могу да нанесу штету угледу другога.

У овој осетљивој области морају се добро вагати општи и приватни интетес и зато је пракса националних судова врло богата и рафинирана: на пример, постојање клевете не зависи само од тога је ли тврдња неистинита већ и да ли је њен аутор могао или морао знати да је таква. Такође, у парламентарним иступима и научном или уметничком раду смеју се износити тврдње које би иначе биле увредљиве, итд.

Могућност тужбе за увреду или клевету може да се претвори у шиканирање новинара и других лица која имају посебну улогу у остваривању слободе изражавања. У том погледу показују нарочито осетљивост носиоци власти и други друштвено моћни људи, па се они у неким законодавствима посебно штите тиме што се увреда владара и државних достојанственика теже квалификује и кажњава (увреда величанства - *lèse-majesté*).

Према ирачком Кривичном законуку увреда Председника Републике квалификује се као тероризам (!) и повлачи смртну казну. Према турском Кривичном законуку, израђњеном по узору на италијански законик из доба Мусолинија (*Mussolini*), ако је у питању члан Парламента казна за увреду се удвостручује, а ако је увређен шеф државе – утростручује. Кумулацијом казни неки турски новинари били су за више увреда осуђени и на неколико стотина година робије.

У последње време постоји супротна тенденција: сматра се да носиоци јавних функција имају и веће одговорности и да зато морају да буду мање осетљиви на оштру критику од обичних људи, који су решили да се не упуштају у јавни живот и да се одрекну задовољстава и тегоба бивања на јавној сцени. Европски суд је подржао овакав став.

Један бечки новинар је 1975. године објавио два чланка у којима је оштро критиковао тадашњег аустријског канцелара Бруна Крајског (*Kreisky*) због попустљивог односа праме једном политичару с нацистичком прошлошћу и напада на чувеног истраживача нацистичких злочина Симона Визентала (*Wiesenthal*). Крајски је против аутора поднео приватну тужбу за кривично дело увреде (*üble Nachrede*) и аустријски судови су га осудили на новчану казну. Европски суд је нашао да су текстови садржали вредносне оцене, чија се истинитост не може процењивати на исти начин као кад је реч о тврдњама. Поред тога, Суд је закључио да је поље прихватљиве критике шире у односу на политичара него у односу на обичног појединца: иако се права и углед политичара такође морају штитити, ова заштита мора се довести у склад с општим интересом да се слободно расправља о политичким питањима (*Lingens* против *Austriје* – 1986).

Заштита података сазнатих у поверењу првенствено се односи на дужност чувања професионалне тајне (лекарске, адвокатске, свештеничке, итд). Овде се слобода изражавања мора уравнотежити с правом на приватну сферу. У најновије време тешкоће се јављају поводом ускладиштења личних података у рачунарским системима, који онда могу доспети у неовлашћене руке.

Ограничења која се допуштају ради заштите ауторитета и независности судова омогућавају да се спрече притисци јавних гласила на пороте и судије у току самога поступка и тако штити право на претпоставку невиности. Ако је у току судски поступак, ниједна чињеница коју још није утврдио суд не би се смела изнети у јавност. Међутим, и ово се ограничење мора мирити с потребом да јавност буде упућена у оно шта се дешава и поводом чега се суди.

У Великој Британији је група заинтересованих родитеља тужила произвођача и дистрибутера средства за умиривање талидомид (*thalidomid*) зато што су труднице које су га узимале између 1959. и 1962. године рађале децу са озбиљним телесним недостацима. Године 1972, док је ствар била пред судом, лондонски недељник *Sunday Times* објавио је коментар о томе случају и најавио други чланак у коме је требало да саопшти ближе податке о штетним дејствима овога лека. На захтев јавног тужиоца британски судови забранили су објављивање овога текста због опасности од „омаловажавања суда“.² На жалбу издавача и главног уредника листа Европски суд је закључио да је Уједињено Краљевство повредило слободу изражавања из чл. 10 Европске конвенције. Суд није оспоравао умесност заштите независности правосуђа али је у конкретном случају нашао да ограничење није у складу с потребама демократског друштва, јер је случај ионако био добро познат и поступак је дуго трајао (*Sunday Times* против *Уједињеног Краљевства* – 1979).

² Омаловажавање суда (*contempt of court*) је кривично дело по англосаксонском обичајном праву (*common law*). Правосудни органи могу, претећи могућим извршиоцима, да спречавају сваку радњу која би могла да утиче на несметан рад судова.

3. Инхерентне границе слободе испољавања убеђења и мишљења

3.1. *Обавеза држава да сузбијају неке манифестације изражавања убеђења и мишљења.* Поред ограничења која се, као и већини других права и слобода, могу наметнути ради заштите општих интереса, других права и права других људи, у овој области се мора водити рачуна о тешким последицама које може да има пропаганда уверења и мишљења, опасних за огроман број људи и за цео свет. Општи интереси су у том погледу толико јаки да се државама не оставља на вољу да неке манифестације духовне садржине спречавају по свом нахођењу, већ се од њих тражи да их безусловно сузбијају. Посматрана с друге стране, ова обавеза држава значи да је само право по дефиницији њоме омеђено: оно се не ограничава накнадно, већ је ограничено по својој природи. У том погледу је најважнији текст чл. 20. Пакта о грађанским правима, који је сачињен на основу свежег сећања на улогу националсоцијализма и фашизма у изазивању и брутализацији Другог светског рата:

1. Свака пропаганда у корист рата забрањена се законом;
2. Законом ће се забранити и свако залгање за националну, расну или верску мржњу којом се подстиче на дискриминацију, непријатељство и насиље.

Обавезу држава да сузбијају пропаганду предвиђа и чл. 4. Конвенције о расној дискриминацији (1965), који се односи и на мржњу према странцима (ксенофобију).

Чл. 20. Пакта о грађанским правима није директно извршив, јер се не односи непосредно на приватна лица. Она ће трпети ограничења у слободи изражавања убеђења и мишљења тек када држава уговорница испуни своју обавезу да донесе одговарајуће законе. Без њих ова права нису ограничена и то је слабост ове одредбе.

Неке државе, претежно из Западне Европе, ставиле су резерве сматрајући да се делови чл. 20. косе са слободом говора коју гарантују њихови устави. Занимљиво је да међу њима нису оне које су искусила нацизам и фашизам, као Италија и Немачка.

3.2. *Забрана ѝройааде раѝа*. Употребом речи „пропаганда“ показало се да државе нису дужне да забране свако испољавање убеђења и мишљења у прилог рату. Иако тај израз није одређен у међународном праву, несумњиво се мисли на систематско придобијање људи за неку идеју, а не за свако иступање које би се могло протумачити као залагање за рат као политичко средство. С друге стране, ни појам рата није довољно одређен. По мишљењу Комитета за људска права, државе су дужне да сузбијају пропаганду „која прети да изазове или изазива акт агресије или повреду мира противне Повељи Уједињених Нација“ (Општи коментар бр. 1, Док. UN HRI/GEN/1).³

3.3. *Забрана залагања за националну, расну или верску мржњу*. Ова забрана је мање спорна од забране пропаганде рата јер је тешко замислити легитимне и корисне последице придобијања јавности за мржњу према припадницима других нација, раса или религија. Коришћење израза „залагање за“ указује да се не мисли на свако испољавање мржње према њима или на иступања која такву мржњу или нетрпељивост подразумевају, већ систематско настојање да се шири круг придобије за мржњу, да се зарази њоме.

Ова забрана је врло широка. Она пре свега обухвата подстрекавање на кривична дела против припадника других заједница, само зато што су они друге нације, расе или вере (нпр. подстрекавање на геноцид). Могућност да се гоне подстрекачи на кривична дела постоји у свим развијеним државама, али се нажалост баш у овој области често не користи због слабости тужилаштава и органа гоњења према исувише ревносим „родољубима“, каквим се подстрекачи обично представљају.

Много је теже изићи на крај са систематским изазивањем мржње у медијима, нарочито ако иза њега стоје сама држава или моћни политички чиниоци. Верује се да су широке, упорне и дуготрајне кампање изазивања мржње међу главним узрочницима многих међународних или унутрашњих сукоба и крвопролића, или, ако их и нису проузроковали, да су одлучујуће допринели да

³ Овакво се тумачење поклапа с интерпретативном декларацијом Француске која је ставила на знање да ће за њу израз „рат“ значити само „ратна дејства противна међународном праву“.

они буду много суровији и нечовечнији. Мрзитељски начин изражавања, представљања, сликања и писања, који се у новије време означава као *јовор мржње* (*hate speech*), сада је предмет помног истраживања. Није реч само о отвореним позивима на обрачун, истребљење и дискриминацију него и о читавој интонацији говора, која се између осталог састоји у лажима, националним стереотипима и онечовечавању припадника других група, који се без обзира на индивидуалне разлике престављају као бића која нису људи, или као људи ниже врсте. Тако се код припадника сопствене групе смањује отпор према њиховом злостављању, па чак и уништавању, јер наводно није реч о припадницима људског рода. Увод у дехуманизацију је већ и упорно називањ припадника других националних, расних или верских скупина погрдним именима која се разликују од оних под којим су познати или сами себе називају.

Један од „неуништивих“ примера таквих списа је *Пројокол мудраца са Циона*, који је ради оправдања прогона Јевреја саставила у XIX веку руска тајна полиција па онда обилато користила нацистичка пропаганда; објављен је, нажалост, недавно и у Југославији, без икаквих лоших последица по своје издаваче. Ово штиво, тобоже аутентичан записник са састанка јеврејских вођа, треба да докаже како су Јевреји сковали заверу да уназаде свет да би њиме потпуно загосподарили.

Одговорност власника и уредника јавних гласила у овом погледу је огромна и обично премаша одговорност оних који су под њиховим утицајем и уз њихово одобравање непосредно извршавали злочине. Пред Међународним војним судом у Нирнбергу одговарало је неколико нацистичких новинара. Један од њих, Јулијус Штрајхер (*Streicher*), главни уредник антисемитског листа „Јуришник“ (*Der Stürmer*), осуђен је на смрт због подстицања на злочине против човечности.

Војин Димитријевић, 1996.